

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

МІНЧАК Галина Богданівна

УДК 811.161.2'.373.612

**КОНОТАТИВНА СЕМАНТИКА СУЧАСНИХ ІДЕОЛОГІЧНО
ЗАБАРВЛЕНИХ НОМІНАТИВНИХ ОДИНИЦЬ**
(на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття)

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

КИЇВ – 2003

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі загального та українського мовознавства Київського національного лінгвістичного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
Кочерган Михайло Петрович,
Київський національний лінгвістичний університет,
професор-консультант.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Жайворонок Віталій Вікторович,
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
загальнослав'янської проблематики та
східнослов'янських мов;
кандидат філологічних наук, доцент
Масенко Лариса Терентіївна,
Національний університет “Києво-Могилянська Академія”,
завідувач кафедри сучасної української мови.

Провідна установа – Київський національний університет імені Тараса
Шевченка, кафедра сучасної української мови, м. Київ.

Захист відбудеться “15” жовтня 2003 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 при Інституті української мови НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано “ 12 ” вересня 2003 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук

І. А. Самойлова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Майбутнє мовознавства представники сучасних напрямів мовної і логічної семантики пов'язують із посиленням уваги до нечітких структур у мові, з домінантністю вивчення ідіоетнічного й універсального в мовах світу. Спостерігаються інтенсивні зміни від дослідження мови як замкнутої системи, “речі в собі” до вивчення мови в її численних зв'язках і функціях. Про це переконливо свідчить формування комплексних дисциплін: лінгвокультурології, соціо-, психо-, прагмалінгвістики, антропоцентричної лінгвістики й ін. У полікоординатному погляді на мову актуальним стає такий аспект дослідження, як мова й ідеологія, що стимульовано не тільки загальними тенденціями розвитку світової лінгвістики, але й радикальними суспільно-політичними перетвореннями в українському соціумі на початку 90-х років ХХ століття у зв'язку з проголошенням Акту державної незалежності, які зумовили зміни в суспільній свідомості і відповідно – у лексиці та семантиці. Слід констатувати тенденційний характер попередніх лінгвістичних розвідок, присвячених вивченню взаємодії мови й ідеології, які диктувалися жорсткими ідеологічними рамками тоталітарної системи. Незважаючи на докладний аналіз суспільно-політичної лексики і фразеології в ономасіологічному та семасіологічному аспектах і визначення таких концептуальних понять, як *ідеологічний компонент*, *ідеологічна оцінка*, *ідеологічна зв'язаність слова*, *ідеологічний узус* тощо в працях вітчизняних і зарубіжних лінгвістів 70-х – початку 90-х років ХХ століття (О.Г. Аксьонової, А.А. Бурячка, В.В. Виноградова, Г. Клауса, Т.Б. Крючкової, А. Нойберта, Т.І. Панько, І.Ф. Протченка, О.В. Сидорова, Ю.С. Сорокіна, Т.К. Черторизької, Д.М. Шмельова, В. Шмідта й ін.), нові соціо- й психолінгвістичні чинники вплинули на особливості мови української періодики останнього десятиліття, зокрема й на конотативне значення цих одиниць. Ідеться про “розкріпачення” мови сучасної преси, відсутність цензури, лібералізацію мовлення та посилення в ньому фактора особистості, розширення сфери спонтанного спілкування, прагнення носіїв мови до мовного новаторства, а також до відновлення своєрідності української мови, втраченої за часів русифікації, психологічне несприйняття новомови й т. ін.

Актуальність теми визначена загальною спрямованістю сучасних мовознавчих праць на дослідження квалітативних і квантитативних змін у лексичному складі сучасної української мови, її політичного дискурсу, зв'язку мови з ідеологією, які були предметом зацікавлення багатьох українських лексикологів і соціолінгвістів (Б.М. Ажнюка, Д.Х. Баранника, І.І. Браги, Г.М. Віняр, Г.П. Євсєєвої, С.Я. Єрмоленко, В.В. Жайворонка, В.Л. Іващенко, Т.А. Коць, М.П. Кочергана, К.В. Ленець, Д.В. Мазурик, Л.Т. Масенко, Л.І. Мацько, О.Г. Муромцевої, Я.К. Радевича-Винницького, І.А. Самойлової, О.А. Семенюка, О.А. Сербенської, Л.О. Ставицької, І.В. Стецули, О.А. Стишова, Л.В. Струганець, О.О. Тараненка, В.А. Чабаненка й ін.). Вибір теми реферованого дослідження зумовлено потребою визначити основний корпус сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (далі – ІЗНО), що не був об'єктом спеціального дослідження в україністиці, а також у проекції на ці одиниці конкретизувати дифузійне поняття *конотації*, яке в широкому плані пов'язане з цілою низкою таких важливих лінгвістичних питань, як інтерпретація значення мовної одиниці, семантичні перетворення слів у мові друкованих засобів масової комунікації, вторинна номінація, асоціативність мовлення, підтекст, мовна картина світу, співвідношення емоційного й

раціонального, об'єктивного й суб'єктивного в лексико-семантичній системі мови, мотивована розвитком суспільства й ідеологічною гетерогенністю динаміка мовних процесів. Аналіз конотативної семантики ІЗНО має вихід у сфери “мова і мислення”, “мова і культура”, “мова і суспільство” тощо.

Вивчення семантичної структури слова зберігає свою актуальність з огляду на потреби практичної лексикографії – укладання лексичних довідників за матеріалами української преси 90-х років, конотативного словника як загальних, так і власних назв.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках комплексних колективних тем “Проблеми зіставної семантики” й “Типологічні дослідження слов'янських мов і формування комунікативної компетенції”, які розробляють на кафедрах Київського національного лінгвістичного університету. Тему затверджено вченою радою Київського національного лінгвістичного університету (протокол № 4 від 27 листопада 2000 року) і науковою радою “Українська мова” Інституту української мови НАН України (протокол № 2 від 12 грудня 2000 року).

Мета дослідження полягає у встановленні й комплексному аналізі конотативної семантики ІЗНО в мові й мовленні 90-х років ХХ століття.

Для досягнення цієї мети в роботі передбачено розв'язати такі завдання:

- 1) визначити основні теоретичні засади проблеми конотації в системно-структурному (ономасіологічний і семасіологічний підходи) та прагматичному аспектах;
- 2) з'ясувати суть конотативного значення як особливого макрокомпонента в семантичній структурі ІЗНО (місце, обсяг, структура, співвідношення з ідеологічним і культурно-національним компонентами);
- 3) дослідити основні типи конотативних значень ІЗНО і визначити ступінь їхнього закріплення (оказіональний – узуальний) в семантиці цих одиниць;
- 4) виявити та проаналізувати структурно-семантичні зміни конотативного значення ІЗНО в межах національної ідеології порівняно з семантикою ІЗНО радянської доби з її комуністичною моноідеологією, висвітливши мовні й позамовні чинники, які їх детермінують;
- 5) за таксономічним принципом класифікувати сучасні ІЗНО, конотативна структура яких зазнала модифікації у зв'язку з ревіталізованими світоглядно-ментальною й ідеологічною системами цінностей українського соціуму;
- 6) стратифікувати основні засоби увиразнення семантичних змін у конотативному макрокомпоненті ІЗНО.

Об'єктом дослідження обрано ІЗНО 90-х років ХХ століття, тобто ідеологічно забарвлені слова, їхні похідні, а також стійкі й вільні словосполучення та речення як синтаксично мотивовані ідеологічно-оцінні номінації. Саме ідеологізовані номінативні одиниці особливо продуктивні щодо виникнення та зміни конотативних ознак, оскільки відображають світоглядну сутність суспільної свідомості (К.Г. Городенська, Ю.Д. Дешерієв, М.Н. Епштейн). У період суспільно-економічних, науково-технічних і культурних змін вони або зникають узагалі, або змінюють свою конотативну семантику.

Предметом вивчення є семантико-структурний і комунікативно-функціональний аспекти конотативного значення ІЗНО в його динамічному вияві.

Матеріалом для дослідження стала сучасна публіцистика національного спрямування (усього – 43 джерела), яка, враховуючи некомпактність проживання носіїв однієї національної ідеології, представлена: 1) українськими виданнями в Україні – журналами, газетами офіційної (“Голос України”, “Урядовий кур’єр”) і партійної (тобто тієї, яка відкрито підтримує якусь правочентристську політичну партію – “День”, “Час/Time”, “Шлях перемоги”, “Патріот України” тощо) преси, а також деякими публіцистичними працями Л. Костенко, Р. Іваничука, А. Погрібного, Є. Сверстюка, що згодом переопубліковуються в сучасних газетах і журналах; 2) періодикою української діаспори (“Український голос”, “Самостійна Україна”, “Молода Україна”, “Нові Дні” (Канада), “Мета” (США), “Криниця” (Польща), “Пороги” (Чехія)).

Паралельно з політичним дискурсом основною сферою, у якій формується, закріплюється чи знімається соціально-ідеологічна оцінність, є лексикографічні джерела, що зумовило вибірку частини ІЗНО з тлумачних і політичних словників різних періодів (дорадянські, радянські й пострадянські видання).

За текстами сучасної української преси 90-х років ХХ століття зафіксовано близько 3,5 тисяч слововживань ІЗНО.

Відповідно до завдань і матеріалу дослідження в роботі комплексно застосовані такі методи і прийоми вивчення обраних номінативних одиниць: описовий з окремими прийомами зовнішньої та внутрішньої інтерпретації як основний, компонентний аналіз у поєднанні з дистрибутивним, а також аналіз словникових дефініцій з використанням деяких прийомів зіставного методу (у з’ясуванні ідеологічної діасемії). На рівні слів і словосполучень використано елементи актуального в останнє десятиріччя контент-аналізу, що дало змогу встановити кількісне співвідношення пейоративної та меліоративної оцінок щодо енантіоконотемічних ключових слів сучасної епохи.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше системно і комплексно висвітлені зміни в конотативній семантиці ІЗНО сучасної української мови останнього десятиліття та проведено семантико-структурний і лексико-таксономічний аналіз досліджуваного мовного матеріалу, виявлені лексико-фразеологічні інновації, незафіксовані сучасними лексикографічними джерелами. У дослідженні запропоновано раніше не використовуваний мовознавцями термін *реїдеологізація* на позначення відновленої ідеологічної асоціативної ознаки в актуалізованих словах національного ідеологічного узусу.

Теоретичне значення. Результати роботи можуть застосовуватися в дослідженнях із соціо- та прагмалінгвістики, лексикології сучасної української мови, зокрема в опрацюванні теоретичних положень конотативного аспекту семантики мовних одиниць, а також лексичних явищ полісемії, омонімії, антонімії, синонімії слів. Враховуючи міждисциплінарний характер запропонованого дослідження, виконаного на межі лінгвістики й ідеології (вужче – політології), його висновки сприятимуть розвитку нового мовознавчого напрямку – лінгвістичної політології.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що зібраний і проаналізований матеріал може бути використаний у лексикографічній практиці – для укладання тлумачних, стилістичних словників, словника етнологем української мови, довідників із лексичної конотації, у практиці

художнього перекладу, викладанні спецкурсів із лексичної семантики, лексикології, стилістики та лінгвокультурології, для написання підручників, посібників, дипломних і курсових робіт. Основні положення дисертації сприятимуть розв'язанню деяких питань культури мовлення, удосконаленню виражальних засобів агітації та пропаганди, що зумовлені інтралінгвальними й екстралінгвальними чинниками.

Результати дослідження апробовано в доповідях на 10 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: “Проблеми зіставної семантики” (Київ, 2001), “Słowo. Tekst. Czas VI. Nowa frazeologia w powieji Europie” (Щецін, 2001), “Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах” (Гомель, 2001), “Проблеми сучасної світової літератури та лінгвістики” (Черкаси, 2001), “Мова у слов'янському культурному просторі” (Умань, 2002), “Традиція і сучасне в українській культурі” (Харків, 2002), “Мови і культури національних меншин у контексті процесів демократизації й глобалізації” (Київ, 2002), “Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах” (Дніпропетровськ, 2003), “Актуальні напрями слов'янської та романо-германської філології” (Рівне, 2003), “Мова і культура” (Київ, 2003), а також на щорічних науково-практичних конференціях у Київському національному лінгвістичному університеті (Київ, 2001, 2002, 2003).

Публікації. Основні положення дисертації відображені в 4 статтях, 3 матеріалах конференцій і 3 тезах.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списків використаної наукової літератури, довідникової літератури (усього – 468 найменувань), джерел ілюстративного матеріалу та покажчика проаналізованих ІЗНО. Повний обсяг дисертаційного дослідження становить 301 сторінку, обсяг основного тексту – 215 сторінок, обсяг покажчика – 45 сторінок. У роботі подано 4 рисунки та 1 таблицю.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, відзначено її зв'язок із науковою проблематикою установи, сформульовано мету й основні завдання роботи, окреслено об'єкт, предмет і методи дослідження, визначено його наукову новизну, а також теоретичне і практичне значення здобутих результатів.

Перший розділ “Системно-структурна і прагматична характеристика конотативної семантики ідеологічно забарвлених номінативних одиниць” присвячено визначенню вихідних теоретичних засад роботи: з'ясовано робочу дефініцію об'єкта дослідження – *ІЗНО*, виокремлено лексико-семантичне поле (далі – ЛСП) ідеології й описано його сучасний склад ядра і периферії та вказано на причини такого наповнення; критично висвітлено питання про статус конотації у структурно-семантичному (місце, обсяг, структура, співвідношення з ідеологічним і культурно-національними компонентами) та прагматичному аспектах; обґрунтовано виокремлення соціально-ідеологічної емотивності як важливого складника конотативного макрокомпонента ІЗНО, визначено особливості її модальної рамки.

У зв'язку з тим, що ідеологію не розглядають як автономну форму суспільної свідомості, а лише як вищий її рівень, немає особливої групи мовних знаків, які були б тільки матеріальною

формою існування ідеології і виконували б лише відповідну (ідеологічну) функцію. Тематично неоднорідні слова і словосполучення, що викликають різні, часто протилежні асоціації й оцінки комунікантів як результат соціально-ідеологічної диференціації суспільства, на базі спільного конотативного макрокомпонента значення формують єдине, відкрите, динамічне ЛСП ідеології. Центр виокремленого поля є двоядерним (перше ядро – апелятивне, до складу якого входять ідеологізовані суспільно-політичні слова, терміноїди, суспільно-політичні терміни, серед яких переважають ключові слова аналізованого періоду; друге ядро – метонімічні оніми й мезоніми, символізовані власні назви). Периферію ЛСП ІЗНО формують ті номінативні одиниці, які генетично не містять суспільно-політичної семантики, але тяжіють до вживання в ідеологічній комунікації, набуваючи ідеологічно зумовленого значення, що виявляється в них звичайно в сполученні з додатковими елементами “ідеологічно зараженого” контексту. Це можуть бути найрізноманітніші як загальнозживані слова (слова-символи, розмовні слова, слова етикетної сфери, етроніми тощо), так і детермінологізовані чи транстермінологізовані мовні одиниці, серед яких переважають аналітичні номінації.

Деформація публіцистичної картини радянського ментального світу й утвердження власне національної картини світу зумовлює суттєву зміну в складі ядра аналізованого ЛСП. На відміну від радянського політичного дискурсу тут превалюють ключові одиниці з культурним наповненням: *мова, свобода, дух, душа, ментальність, індивідуалізм, історична пам'ять, Т. Шевченко, І. Франко, М. Грушевський, І. Мазепа, Україна, Київ, Батурич, Софійський собор, майдан Незалежності* тощо.

ІЗНО, яким властива тенденція не стільки до денотативно-сигніфікативної, скільки до конотативної номінації, мають порівняно з ідеологічно нейтральними номінативними одиницями складнішу семантичну структуру. У семантичній структурі ядерних ІЗНО важливим є інгерентний конотативний макрокомпонент, який може поглинати денотативно-сигніфікативний; у маргінальних ІЗНО цей макрокомпонент стає провідним у мовленні (адгерентна конотація).

Серед мовознавців наявні два традиційні погляди на межі конотації у структурі лексичного значення. Так, одні лінгвісти тлумачать її як окремий макрокомпонент у сукупності з емоційними, експресивними, оцінними, стилістичними тощо мікрокомпонентами, який є автономним від денотативно-сигніфікативного макрокомпонента (О.С. Голод, А.В. Філіппов) чи тісно взаємопов'язаним з останнім (І.В. Арнольд, Т.О. Богорад, Л.М. Васильєв, В.І. Говердовський, Л.М. Пелепейченко, В.М. Русанівський, Н.Я. Сердобінцев, Ю.П. Солодуб, Й.А. Стернін, В.М. Телія, В.І. Шаховський). Представники другого погляду обмежують конотацію лише тими елементами змісту, які додаються до слова в мовленні: асоціативними, контекстуальними, прагматичними і т. ін. (Е.С. Азнаурова, Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, Г.В. Колшанський, Л.А. Новиков). У реферованому дослідженні конотативну семантику ІЗНО розглянуто в двох аспектах – системно-структурному та прагматичному і зроблено спробу на засадах інтегративного підходу до семантики і прагматики визначити конотацію як мовний і мовленнєвий феномен. Але зважаючи на те, що ідеологічна конотація – це передусім мовний факт, оскільки ідеологічна оцінка в словах виступає як соціальне (а не індивідуальне) явище, суспільно усвідомлене й загальнозживане, у роботі більшу увагу приділено

структурно-семантичній характеристиці конотативного значення ІЗНО. З цього погляду *конотацію* витлумачено вузько, як гетерогенний багатоярусний макрокомпонент із двома мікрокомпонентами – власне семантичним (внутрішньою формою) й ідеологічно емотивним. Якщо образність є субкомпонентом власне семантичного елемента, то інтенсивність – субкомпонент ідеологічної емотивності. Власне семантичний компонент – це “фактор втілення асоціативно-образного або власне асоціативного переосмислення означуваного шляхом інтенсифікації інтелектуально-логічної інформації як на базі потенційної чи диференційної семи, так і семи, okazіонально включеної в контекст” (В.Л. Іващенко).

Ідеологічна зумовленість мовного знака реалізована як ідеологічна сема – базовий мікрокомпонент конотативного макрокомпонента ІЗНО, що зумовлено і самою сутністю референційної сфери ІЗНО, і функціональним призначенням цих одиниць як персуасивних знаків, що виражають відповідні ідеологічні концепції, впливаючи на свідомість носіїв мови. Враховуючи обопільність взаємозв'язку емоційно-оцінної (емотивної) й ідеологічної сем, уважаємо їх монолітним компонентом конотативного значення – соціально-ідеологічною емотивністю. Ця емоційно-оцінна сема конотативного значення є лабільною, латентною, “агресивною”, яка прямо залежить від суспільно-ідеологічного буття, зокрема від панівної світоглядно-ментальної, а на її основі – національної системи цінностей. Інтенсивність вияву соціально-ідеологічної емотивності значно зростає в національному ідеологічному узусі внаслідок взаємодії з національно-культурною семою.

Ідеться про національну самобутність ІЗНО сучасного періоду, зумовлену історичним характером асоціацій, традиційних реалій, властивих українській культурі, символічною стереотипізацією, глибоко укоріненою в національну свідомість. Саме це спричиняє інше розуміння соціально-ідеологічної оцінки – не як реалізації класової дихотомії “наше” – “не наше”, а як втілення культурної опозиції “своє” – “чуже”, що ґрунтується на соціокультурному підтексті.

У модальній рамці цього складника конотативного значення чільне місце належить суб'єктові оцінки (номінаторові), тобто узагальненому авторові тоталітарного дискурсу в комуністичному ідеологічному узусі й сучасному узагальненому авторові в національному ідеологічному узусі. Вибір об'єкта соціально-ідеологічної емотивності зумовлено системою ціннісних орієнтирів. У національній ідеології, з позицій якої описано конотативну семантику ІЗНО, такою примат-цінністю є національна ідея, що реалізована через дихотомію “своє” – “чуже” й впливає на бінарний характер соціально-ідеологічної емотивності з трьома ступенями градації (більшою – меншою – найменшою мірою позитивна і / або негативна оцінки). На відміну від інших типів суб'єктивних оцінок (християнсько-релігійної, культурно-естетичної, емоційно-чуттєвої тощо), мотивованих переважно знанням про об'єкт, вид ідеологічної оцінки здебільшого визначений вартісною шкалою цінностей і стереотипами, тобто “фіксованими ментальними картинками”, реалізованими як нормативні локальні асоціації до стандартної (інваріантної) для певної культури ділянки картини світу (Ю.С. Прохоров, В.В. Красних).

Отже, ІЗНО національного ідеологічного узусу – це національно особливий, соціально-мовний феномен, вербалізована концептуальна сітка стереотипних уявлень й оцінок

національної ідеології, яка розташована між індивідом і реальністю та впливає на формування його аксіологічного сприйняття цієї дійсності, відмінного від інших, ненаціональних, ідеологій.

У другому розділі “Структурно-семантичні зміни в конотативному макрокомпоненті ідеологічно забарвлених номінативних одиниць” з’ясовано та проаналізовано основні семантичні напрямки формування конотативного значення сучасних ІЗНО; виявлено їхні екстра- й інтралінгвальні чинники, а також характерні особливості в національному ідеологічному узусі порівняно з попереднім (комуністичним) ідеологічним узусом. У межах структурно-семантичних змін здійснено таксономічну, подекуди – тематичну класифікацію найпродуктивніших ідеологізованих апелятивів й онімів.

Структурно-семантичні зрушення в ІЗНО полягають не у виникненні чи зникненні ідеологічного компонента значення, а в зміні конотативного значення цих номінацій, що відбуваються в трьох напрямках – індукування, редукування та субституції. У напрямку індукування конотативних сем вони представлені в процесах ідеологізації ідеологічно нейтральних номінативних одиниць (апелятивів й онімів) і реідеологізації ІЗНО, у напрямку редукування – процесом деідеологізації ідеологічно забарвлених апелятивів, у напрямку субституції – процесами переідеологізації та вторинної ідеологізації загальних і власних назв.

Ідеологізація – це процес набуття конотативною семантикою ідеологічно нейтральної номінативної одиниці ідеологічної асоціативної або асоціативно-образної семантичної ознаки в певному ідеологічному узусі, що зумовлює зміну нейтральної ідеологічної оцінки на позитивну чи негативну.

Виникнення

нових ІЗНО пов’язане не лише з потребами номінації відродженої національної ідеології, а й з намаганням замінити ІЗНО комуністичного ідеологічного узусу конотативно насиченішими номінаціями. Це спричиняє поділ лексико-фразеологічних (нова форма – новий зміст) і семантичних (стара форма – новий зміст) сучасних ідеологізованих неологізмів на номінативно-зображальні (*суверенізація, роздержавлення, державницький, більшість*) та кількісно численніші – номінативно-предикативні (*шокотерапісти, культуртрегери, москвомалороси, перевертнізація, московський гітлеризм*). Якщо в перших денотативно-сигніфікативний і конотативний макрокомпоненти виражені ядерною та периферійною частинами, то в других позицію ядра займає конотативний макрокомпонент, а денотативно-сигніфікативний перебуває на периферії.

Місце денотативно-сигніфікативного та конотативного макрокомпонентів у польовому структуруванні лексичного значення, а також різний ступінь взаємодії цих макрокомпонентів дав підстави виокремити три типи конотативних значень ІЗНО: 1) *денотативно-конотативний*, де джерелом виникнення позитивної або негативної ідеологічної оцінки є не інтенції номінатора, а специфічний денотат номінанта (*державницький, унезалежитись*); 2) *конотативно-денотативний*, коли слова орієнтовані або на абстрактний, умовний, референт, або на референт, якого немає в дійсності (наприклад, у радянському ідеологічному узусі ІЗНО *ворог (зрадник) народу* слугувала на позначення патріотів, за *інтернаціоналізмом, взаємодією мов* приховувалася русифікація тощо); 3) *власне конотативний*, де ідеологічність зумовлена лише ідеологічно-емоційною оцінкою суб’єкта кваліфікації як виявом ставлення до позначуваного

відповідною номінативною одиницею (*чума, холера, зараза, мертва вода, дурман, гідра, Молох* – про комунізм).

Ідеологічна конотація виникає в словах із соціальним (*незалежність, усамостійнення, паракомуністичність*), оцінним (як результат ідеологічної іррадіації) (*кат, конструктивний, Молох, бацила*) та соціально-оцінним нейтральним (*зелений, ковбаса*) значеннями.

На відміну від спостережень лінгвістів, які підтверджують частішу конотацію конкретних назв (Ю.Д. Апресян, Л. Шутак), наш емпіричний матеріал свідчить про перевагу ідеологічно конотованої абстрактної лексики (здебільшого через “розмитість” денотата). Згідно з основною тенденцією сучасних інноваційних процесів нові конотативно-ідеологічні значення формуються переважно в іменниках (зокрема зі значенням особи – *україноненависники, імперці, московські фарисеї, більшовицькі душогуби, лицарі патріотичного чину, чолові “визвольної одиссеї”, українські самостійники-патріоти*), прикметниках (здебільшого кольоронайменуваннях – *рожевий, чорний*), а також у дієсловах (*розбудовувати, реабілітувати*), деяких числівниках (*двісті тридцять дев'ять, сімдесят*) і вигуках (*слава, ганьба*). Частина з них є автономними ідеологізованими номінаціями, як-от: *застій, червоні, соборуватися, двісті тридцять дев'ять*, а інші – неавтономні, синсемантичні ІЗНО на зразок *синдром великодержавності (антиукраїнства, гвинтикової свідомості), національний імунітет, чорний вівторок, чотириста років неволі* тощо.

В ідеологізованій пропріальній площині, де ідеологізація є частковим виявом лексико-семантичного процесу, в першій сфері “людина” кількісно переважають конотантропоніми на позначення власних назв сучасних політиків (*остроущенки, гриньови, удовенківці*), у другій “середовище життєдіяльності (соціальної й природної)” – ергоніми (зокрема назви партій, партійних блоків, суспільно-політичних союзів й організацій – *КПУ, “Демократичний союз”, “Наша Україна”*), у третій “способи та результати людської діяльності” – ідеоніми (*День незалежності, Лицарський Хрест Заслуги*). Перевага ідеологізованих ідеонімів над ідеологічно забарвленими прагматонімами є свідченням впливу екстралінгвального чинника – домінування духовного над матеріальним у системі національних цінностей.

Лексико-фразеологічні ідеологізовані одиниці утворюються традиційними способами: 1) унаслідок екстраполяції (транстермінологізації – *біхевіоризм політичний, артикуляція інтересів, детермінологізації несупільно-політичних терміносистем – європейський вектор, ідеологічна селекція, патріотичний турнір, вітвар національної ідеї, термінологізації загальноживаної лексики – більшість, політичний театр*) з інших сфер, що значно урізноманітнилися; 2) на основі змісту семантично опорного компонента – *новий (тоталітаризм, доба, економіка, людина), старий (стереотип, мислення, партноменклатура)*; 3) за допомогою фраземної диференціації (власне перифрази – *кремлівський горець, імперський материк, подвижник духа*; евфемізми – *демократичний вибір, вимушена безоплатна відпустка*; дисфемізми – *євразійський монстр, союзна стайня*; антиевфемізми – *економічні біженці, блудні співвітчизники*); 4) засобами власної словотвірної системи (*прокомуністичний, застійність, розбудовники*). На словотвірному рівні семантичні властивості інновацій передаються похідним словам, де конотативний макрокомпонент є провідним (*радянськість, есендевицина, розукраїнювати*).

Визначальним мотиватором характеру соціально-ідеологічної семи конотативного значення сучасних ідеологізованих неологізмів виступає асоціативна чи асоціативно-образна ознака (етнографічно-побутова – *шароварно-галушкове мислення, танцювати під московську балалайку, білохатні українчуки*, історична – *українська варфоломійська ніч, українські карбонарії, червоні гуни*, літературна – *сучасні Шельменки, втрачений рай, золотогомінний 1991 рік*) або (рідше) зовнішня форма слова (російські запозичення на зразок *совєти, большевік, незавісімость*). Якщо асоціативна чи асоціативно-образна ознака апелює до глибинного значення і системного змісту національно-прецедентних феноменів (ситуація, текст, ім'я, висловлення), то зовнішня форма ІЗНО використовує тільки поверхнєве значення експонента.

Вивчення мовного розвитку посттоталітарних країн передбачає визначення спільних характеристик, так званих “тоталітарних універсалій” (Б.Ю. Норман), й окреслення специфічних ознак тоталітарного впливу в конкретних випадках. У проекції на сучасні процеси в конотативній семантиці ІЗНО сучасної української мови це відобразилося в специфічному явищі реідеологізації, що зумовлене особливою тоталітарною політикою лінгвоциду щодо української мови з її відвертими (усього 469 різноманітних заборон, починаючи з часів Петра I) чи закамуйфльованими (наприклад, через “зближення” і “уподібнення” з російською, нівелювання національних особливостей української мови і т. ін.) формами.

Реідеологізація – це відновлення ідеологічної семантичної ознаки слів, що супроводжується зміною полюса ідеологічної емотивності в конотативному макрокомпоненті їхнього значення. Іншими словами, це семантичний процес-реакція: 1) на штучну деактивацію номінацій, національно маркованих за денотатом – слова-реалії (*бандура, китайка, тризуб*) або конотатом – слова-символи, фонові слова (суспільно-політичні – *злука, соборність* й оцінні – *євшан-зілля, пророк*); 2) на політичну (гласну й негласну) табуїзацію національно значущих апелятивів (*незалежність, національна еліта*), онімів (*Крути, “Ще не вмерла Україна”, УПА, День матері*), а також слів, що позначали реалії епохи тоталітаризму (*геноцид, стукач, русифікація, репресії*). Так, у слові-символі *калина* відновлюються соціально-ідеологічні семи ‘рідний край’, ‘єдність нації’, в онімичному символі *Україна* – ‘незалежність’, ‘відродження’, ‘соборність українського народу’; реідеологізоване слово *Європа* виступає символом укоріненого почуття національної гідності, пошани до власної держави, турботи про її престиж, пізнання її історії, плекання мови, здатності до критичного аналізу, відсутності догм; сполучення *Бог і Україна* виражає ідею високого покликання нашої держави, її загальнопланетарного значення тощо. Із наведеними значеннями ці слова функціонують у творах українських мислителів багатьох поколінь (Т. Шевченка, І. Франка, М. Грушевського, М. Хвильового й ін.).

Виділення процесу реідеологізації в конотативній семантиці ІЗНО є релевантним у дихотомії “сучасний український (офіційний і неофіційний) дискурс” – “радянський ритуальний офіційний дискурс”. Саме в офіційному дискурсі радянського ідеологічного узусу слова з національно-культурним значеннєвим компонентом вилучалися зі вжитку, табуїзувалися, а в разі неможливості їхнього “списання в архів” (С. Караванський) унаслідок частотності вживання обмежувалися у використанні або ж змінювали позитивно-нейтральну оцінку на іронічну, навіть саркастичну.

Однак у неофіційному радянському дискурсі (“самвидаві”, закордонних публікаціях українських дисидентів, “кухонних” розмовах інтелігенції тощо), як і в дорадянському, такі слова були ядром у ЛСП ідеології, що зумовлено домінантністю конотативного макрокомпонента з меліоративною (рідше – пейоративною) соціально-ідеологічною емотивністю. Навіть у деяких радянських лексикографічних джерелах зафіксована природна ідеологічна конотація цих слів. Так, у “Словнику асоціативних означень іменників в українській мові” Н.П. Бутенко як стійкий асоціат “незалежницького” слова (Ю. Шерех) *нація* вирізняється своєю першістю означення *українська* (не як означення до слова, а як до явища, що стоїть за цим іменником). Це стосується й українських слів-реалій *борці*, *вишивка*. Такі мовні факти підтверджують слушність думки про те, що “майже неможливо повністю звільнитися від звичних семантичних зв’язків і асоціацій” (А.І. Абаєв). Зазначений психологічний чинник у сукупності зі сприятливим соціальним – утвердженням державної незалежності України і найголовнішим – мовним, що пов’язаний з “культурною пам’яттю” семантики слова (Є.С. Яковлева), зумовлює відродження початкової конотативної семантики в ІЗНО, що спирається на світоглядно-ментальну систему цінностей українського народу. Зміна полюса оцінки впливає на якісну деформацію сучасного ЛСП ідеології, де такі номінації порівняно з радянським ЛСП ідеології є реактемами.

Процес реідеологізації засвідчує здатність мови не тільки продукувати нове, а й регенерувати те, що не повинно мертвіти. Втрата деякими словами асоціативних (здебільшого – пейоративних) сем комуністичної ідеології не переводить їх до розряду ідеологічно індиферентних, тому що супроводжується вона одночасним відновленням національної ідеологічної семи – ‘українське’. Це істотно відрізняє процес реідеологізації від процесу деідеологізації, який теж пов’язаний зі зняттям ідеологічних сем.

Деідеологізація – це процес редукування в ІЗНО ідеологічної асоціативної семантичної ознаки внаслідок руйнування класової опозиції “наше” – “не наше” й зміни позитивної чи негативної ідеологічної оцінки на нейтральну. Розгляд названого процесу в рамках дослідження ІЗНО зумовлений тим, що номінації, ідеологізовані в одній ідеології (комуністичній) та ідеологічно нейтральні в іншій (національній) мають особливе конотативне значення, оскільки в ньому немає соціально-ідеологічної емотивності. Тому процес деідеологізації є особливою формою ідеологізації (Є.А. Найда, Т.Б. Крючкова, А.Л. Голованевський, Р.П. Зорівчак). Порівняння вокабуляра, змісту тлумачення лексикографічної дефініції та ілюстративного матеріалу до неї, системи стилістичних поміток у тлумачних і політичних словниках, виданих в УРСР і в Україні, засвідчує, що та сама номінативна одиниця в цих словниках витлумачена по-різному: до конотативної семантики багатьох слів, зафіксованих словниками 90-х років ХХ століття, ідеологізовані семи не подані, що свідчить про їхню ідеологічну нейтральність у національному ідеологічному узусі. У них це відбито: імпліцитно – у втраті двох основних ідеологізованих сем – ‘буржуазне’ та ‘націоналістичне’ (у лексикографічній дефініції й ілюстративному матеріалі до неї – *анархізм*, *геополітика*, *прибуток*), експліцитно – у редукуванні стилістичних поміток на зразок *застаріле*, *розмовне*, *діалектне*, *західноукраїнське*, *рідковживане*, *книжне* (у словах *поступ*, *віншування*, *спільнота*, *часопис* і под.), а також у залученні до їхнього складу як самих слів, так і окремих лексико-семантичних варіантів, що з ідеологічних міркувань були вилучені з радянських

лексикографічних праць. Так, згідно з Вебстерським словником план змісту слова *індивідуалізм* має шість лексико-семантичних варіантів [WD 1981:1152], а в “Словнику української мови” зафіксований тільки один – “буржуазний приватновласницький погляд, що протиставляє егоїстичні інтереси окремої особи інтересам суспільства, який ставить особисті інтереси вище інтересів суспільства, колективу” [СУМ 1973:25]. Поза увагою залишилися такі лексико-семантичні варіанти, як “соціальна теорія, що захищає свободу, права і самостійні дії індивіда”, “принцип або звичка до самостійної думки й дії”, “індивідуальний характер, індивідуальність”, “доктрина, що стверджує реальність тільки індивідуальних речей”. Лише значення лексеми *індивідуалізм* “дбати про власні інтереси, а не спільні або колективні, егоїзм” збігається з дефініцією в “Словнику української мови”. Зняття ідеологічних сем засвідчують тлумачення цього слова в сучасному “Словнику іншомовних слів”: “1) моральний принцип, в основі якого лежить протиставлення інтересів окремого індивіда інтересам суспільства, віддавання переваги особистим інтересам перед громадськими; 2) прагнення до вираження своєї індивідуальності, своєї особистості” [СІС 2000:466].

Деідеологізуються переважно слова зі сфери економіки (*інвестор, інфляція, оренда*), політики (*парламент, опозиціонер*), частково – релігії (*паломник, душа*), а також ті, що позначають різноманітні, здебільшого негативні соціальні явища, які в радянський період табуїзувалися внаслідок відомого “лакування” дійсності, обов’язкового культу позитивного, високоідейного, піднесено-романтичного, створення офіційною пропагандою ідеальної картини (*відмивання грошей, бідність, проституція*).

На відміну від інших семантичних процесів, мотивованих ідеологічним чинником, деідеологізація стосується лише одного класу – слів-апелятивів, оскільки всі конотоніми, тобто знакові власні назви, завжди ідеологізовані. У разі зміни суспільно-політичної ситуації конотативні оніми або переосмислюються, що відображено в процесах реідеологізації, переідеологізації, вторинної ідеологізації, або зовсім зникають із пропріального конотативного тезаурусу (наприклад, колишні радянські топоніми на зразок *Нестеров, Ворошиловград*).

Втрата двох основних сем – ‘буржуазне’ й ‘націоналістичне’ – у лексичних значеннях номінативних одиниць зумовлює:

1) повну ідеологічну нейтралізацію (*душа, любов, астрологія, ангел* і т. ін.), що в сучасній публіцистиці спостерігаємо рідко, оскільки на характер мовленнєвої поведінки суб’єкта оцінки ще впливають мовні стереотипи радянської ідеології. Наприклад, через відштовхування від “соціалістичної” семантики слова *товариш, республіканський, рада* використовуються рідше; замість *капіталістична орієнтація держави* перевагу віддають висловам на зразок *демократичний вибір, європейський вектор* і т. ін.;

2) актуалізацію деідеологізованих номінативних одиниць (*бізнес, власник, приватизація, Біблія* тощо).

Субституція мікрокомпонентів конотативного макрокомпонента зумовлена тим, що ІЗНО комуністичного ідеологічного узусу досі не замінені й продовжують функціонувати в національному ідеологічному узусі. Вона відображається у двох процесах – переідеологізації (бінарна субституція) та вторинній ідеологізації (градуально-оцінна субституція).

Переідеологізація як зміна асоціативної ознаки та полюса ідеологічної емотивності на протилежний відбувається внаслідок руйнування стереотипів радянської комунікації через регулярну актуалізацію в тексті фонових знань. У структурному конотативному макрокомпоненті ІЗНО це виявляється в перегрупованні сем, у висуненні контрастивного оцінного компонента на передній план (здебільшого – негативного) і в “пригасанні” подібного компонента з протилежним знаком (найчастіше – позитивного). Так, якщо в політичному дискурсі новомови слово *соціалізм* і всі його похідні асоціювалися з високим рівнем розвитку економіки, безкоштовною освітою й медициною, братньою сім’єю народів, альтруізмом радянської людини в ставленні до народів інших держав і т. ін., то в сучасному політичному дискурсі з ними пов’язують насамперед репресії, етно- й геноцид, неефективність планової економіки, примітивізм і шаблонність, порушення прав людини тощо. Унаслідок цього процес переідеологізації ІЗНО супроводжується емотивною енантіосемією, яка в 90-х роках ХХ століття виявляється: по-перше, як зовнішній процес щодо національного ідеологічного узусу – в радянізмах, у яких гіпертрофована позитивна якість викликає негативну оцінку (*піонер, червоний прапор, червоний галстук, червоний куток, п’ятирічка, революційна правосвідомість, партійна, генеральна, комсомольська лінія, оргвисновки, трудовий ентузіазм, щасливе майбуття, старший брат, світла даль, вождь світового пролетаріату*), і гіпертрофованій вияв пейоративності – позитивну оцінку (у радянських дисфемізмах на зразок *ворог народу, дисидент, український буржуазний націоналізм, куркуль, формаліст, бандерівець*); по-друге, як внутрішній процес – у ключових словах національного ідеологічного узусу (*демократія, реформи, незалежність, самостійність, суверенітет, багатовекторність, єдність, еліта, приватизація, плюралізм, бізнесмен* і т. ін.).

У першому вияві можна констатувати факт закріплення негативної ідеологічної емотивності в радянізмах як елемента мовної системи (повна енантіосемія, зокрема й у похідних словах) і кваліфікувати їх як семантичні, лексико-словотвірні, стилістичні ідеологізовані історизми, у яких конотативний макрокомпонент із негативною ідеологічною емотивністю є центральним і єдиним (у лексико-словотвірних радянізмах) або таким, що вживається паралельно з неідеологізованим лексико-семантичним варіантом (у семантичних і стилістичних радянізмах). Тут маємо яскравий приклад формування конотативного макрокомпонента семантики ІЗНО, яке починається з індивідуальної, зумовленої життєвим досвідом людини оцінки, продовжується в суспільному усвідомленні суб’єктивної оцінки і в розвиткові нового мовного значення. Завершується цей процес перетворенням периферійного конотативного значення в головну семему, що нерідко приводить до внесення слова до нового синонімічного ряду, інколи антонімічного попередньому, пор.: *колгоспник – кріпак, раб, наймит; комунізм – фашизм; визволення – окупація*.

У другому вияві, навпаки, спостерігаємо лише okazionale нашарування негативної оцінки на позитивну емесему конотативного макрокомпонента як результату максимального структурування поняття і поглибленої рефлексії над кожною ядерною і периферійною семемами на противагу радянському ідеологічному узусу, де такі одиниці функціонували з обмеженим значенням унаслідок недостатнього уявлення про сам предмет або свідоме приховування його істотних ознак (неповна й латентна енантіосемія). Це, у свою чергу, сприяє їхній семантичній “розмитості”, детермінологізації, тобто переходу зі сфери суспільно-політичних термінів до

категорії абстрактних ключових слів поточного моменту (Т.В. Шмельова). За таких умов загальна меліоративна оцінка хоч і знижується, але вона залишається істинною навіть за нерелевантного аксіологічного маркування, оскільки позитивний соціокультурний чинник стає головною ознакою.

Значну частину переідеологізованих онімів складають пропріальні одиниці комуністичного ідеологічного узусу (*СРСР, Москва, Кремль, Золотий вересень, "Правда України"*), зокрема мезантропоніми (*маланчуки, брежнєви, щербицькі*), порівняно з енантіосемічними апелятивними радянськими, що кількісно менш диспропорційні з переідеологізованими концептами національного ідеологічного узусу.

Вторинна ідеологізація – різновид субституції в семантичній структурі слова, який тлумачимо як зміну ідеологічної асоціативної семантичної ознаки й набуття словом, ідеологізованим в одній ідеології (у нашому випадку – комуністичній), градуально видозміненої соціально-ідеологічної оцінки в іншому ідеологічному узусі (тут – національному). Цей структурно-семантичний процес пов'язаний з відмінностями в конотативній семантиці навіть спільних для тезаурусу обох ідеологій номінативних одиниць (*гуманізм, гуманність, гідність, благородство, ідейність, патріотизм, обов'язок, подвиг, праця, рівність, братерство, свобода, совість, справедливість, честь, щастя*). Так, порівняно з розумінням *свободи* радянськими громадянами, яке полягало в тому, щоб найкраще виконувати прийняті зверху накази (таке тлумачення подано в американському підручнику цивільного законодавства "Clark W. I., Grunwald W., Edmonson J. et. al. Civics for Americans. – New York: London, 1980"), для українців посттоталітарного суспільства *свобода* – це, як і для американців, право людини визначати свою партійну належність, обирати альтернативних кандидатів на урядові посади і, крім того, бути політично, економічно й культурно незалежними. Зв'язок значення лексеми *свобода* з контекстом демократичної традиції надає їй додаткового позитивного змісту, оскільки саме в межах цієї традиції всі вважають себе рівними та мають право на участь у самоврядуванні.

Отже, формулюючи свої основні засади переважно на базі уже відомих понять, суб'єкти ідеологічної оцінки або змінюють їхні референційні проекції (*держава УРСР – держава Україна*), або актуалізують у семантичній структурі ІЗНО відповідні семи, витісняючи на периферію інші (*свобода, патріотизм* тощо).

Незначний відсоток серед ІЗНО складають вторинно ідеологізовані власні назви на зразок *Т. Шевченко, І. Франко, Національна премія України імені Тараса Шевченка* та ін. Тут на відміну від апелятивів суть процесу вторинної ідеологізації полягає не в зміні референційної проекції, а лише в модифікації сем, які зумовлюють більшу чи меншу градацію позитивної або негативної оцінки. Так, антропонім *Тарас Шевченко* і в радянському, і в національному ідеологічних узусах містить меліоративні семи. Але якщо в старій ритуальній комунікації мовні одиниці реалізували імперський стереотип Шевченка як "революційного демократа", "кріпака", "атеїста" й "інтернаціоналіста", то сучасні номінації експлікують феномен Шевченка-націотворця.

Відзначені процеси спричинили кількісне та якісне поповнення словникового складу мови, що полягає в розвитку диференціації значень слів і їхніх відтінків, у розширенні семантичного обсягу номінативних одиниць, актуалізації й ревіталізації деяких значень або ж (рідше) у їхній пасивізації, у декореляції або збагаченні наявних і в утворенні нових ідеологемних синонімічних

рядів й антонімічних пар, у руйнуванні звичних колокацій ІЗНО й розширенні їхньої валентності, що зумовлює переструктурування контрарних, кореферентних зв'язків між цими одиницями, у виникненні ідеологічної полісемії, ідеологічної антонімії (зокрема й ідеологічної енантісемії), омонімії і т. ін. Це дає підстави зробити припущення про системну організацію ІЗНО (як апелятивів, так і онімів) на базі імпліцитного конотативного макрокомпонента з доміантним соціально-ідеологічним мікрокомпонентом, що визначає їхню парадигматику, синтагматику, епідигматику.

Систематизовані за лексико-таксономічним принципом з переважанням певних таксонів у якомусь із зазначених вище процесів (наприклад, значний відсоток радянзмів у процесі переідеологізації чи конотантропонімів у сучасному процесі ідеологізації) апелятивні ІЗНО (терміни, загальноживані слова, розмовна лексика, західноукраїнські слова, тюремне аргю, слова етикетної сфери, лінгвокультуреми (слова-реалії, слова-символи, фонові слова, ендемічні слова), застаріла лексика, радянізми, фраземи, фразелюди, перифрази, евфемізми, дисфемізми, антиевфемізми, табу, парантези, соціальні темпоративи, російські запозичення, слова-квантори, кольоропозначення, гасла, етноніми) становлять три функціональні сфери – “політика”, “економіка”, “культура”. Ідеологізовані конотоніми (антропоніми; агіоніми; топоніми – макротопоніми, хороніми, астіоніми, годоніми, агороніми, ойкодомоніми, комоніми, еклезіоніми, дромоніми, некроніми; ергоніми; ідеоніми – артіоніми, біблійоніми, геортоніми, гемероніми, документоніми, хрононіми, поетоніми, фалероніми; прагматоніми, зокрема хремотоніми) формують три інших сфери – “людина”, “середовище життєдіяльності (соціальне й природне)”, “способи і результати людської діяльності”. Така класифікація відображає семантичні та прагматичні особливості сучасних ІЗНО, розмаїтість їхніх мовних зв'язків, національну своєрідність семантичного членування дійсності порівняно з аналогічними одиницями радянського періоду.

У третьому розділі “Мовні контрасти як засіб увиразнення конотативної семантики ідеологічно забарвлених номінативних одиниць” розглянуто найпродуктивніші види логіко-семантичних контрастів і типи (за побудовою) суто мовних (гра слів) контрастів.

ІЗНО як лексемам з подвійним предметно-оцінним значенням на відміну від ідеологічно нейтральних номінативних одиниць властива, крім синонімії й антонімії за денотатом, синонімія й антонімія за конотатом. Під дією нової аксіологічної опозиції “своє” – “чуже” більшість ідеологічно мотивованих словесних пар, втрачаючи колишню синонімічність, вступають в антонімічні відношення, що зумовлює розширення експресивно-стилістичних можливостей семантичних контрастів.

Серед логіко-семантичних протиставлень найчастотнішими є антонімічний і синонімічний контрасти. Антонімічний контраст ґрунтується на контрарних (і предметних, і оцінних) значеннях між радянізмами й ІЗНО національного ідеологічного узусу (*командно-адміністративна економіка – ринкова економіка, радянська Україна – незалежна Україна*) й ІЗНО комуністичного і національного ідеологічних узусів та ідеологічно нейтральними номінативними одиницями сучасної української мови (*світле майбутнє – темне сьогодні, незалежність – залежність*). Ідеологічні оксиморони (*наручники вампірського “братерства”*,

учорашиє комуністичне майбутнє, розквіт застою, охоронці-кати, голосна німота 90-х, знані “незнані” митці) – носії найвищого емоційно-оцінного й експресивного ефекту. Синонімічні контрасти формують два типи відношень – конверсивний (*народ – населення, соборність – колективізм, віче – збори, злука – возз’єднання, змагання – конкуренція*), корелятивний (*червона й коричнева чума, патріот народу – зрадник (ворог) народу, патріотизм – націоналізм*).

Щоб привернути увагу через форму й загострити сприйняття конотативного значення, особливістю якого є імпліцитність, формальна невираженість, сучасні публіцисти все частіше вдаються до мовної гри. Вона відбувається на всіх мовних рівнях, однак найчастіше – на лексико-семантичному рівні при полісемії (*червоний прапор – червона кров*), омонімії (*хмара, мороз – Хмара, Мороз*), паронімії (*прогрес – регрес*). У мовній грі використовуються не лише наявні в мові номінативні одиниці, а й утворюються нові, здебільшого внаслідок переоформлення слова за зразком іншого (*шовінофреніки, дурнодні*), телескопічного словотворення (*ідолологія*).

Незважаючи на те, що стилістична сема не входить до конотативного макрокомпонента, вона, надаючи різних форм вираження тих самих емоцій, є важливим джерелом збагачення емоційно-оцінних мовних засобів. Так, результатом гри слів є створення в стилістично нейтральному слові додаткового значення для передачі гумористичної, іронічної чи сатиричної експресії, тобто комічна гіперсемантизація слова. Фонові знання – важливий чинник у розумінні змісту мовної гри та розкодуванні її додаткових значень.

ВИСНОВКИ

1. Одна з тенденцій розвитку мовознавчої науки сьогодні – залучення до лінгвістичного аналізу соціальних вимірів – дає змогу глибше проникнути в саму природу мови, повніше виявити умови її функціонування та динаміку розвитку, представити в новому світлі онтологічну картину мови як суспільного явища. На лексико-семантичному рівні української мови доленосні події в житті українського суспільства наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття в сукупності з інтралінгвальними чинниками вплинули на створення нового гетерогенного за концептуальним змістом і мовним оформленням сучасного ідеологічного тезаурусу. Внаслідок потенційної здатності всіх слів мови (універсальних й ідіоетнічних апелятивів і онімів) бути ідеологізованими через необмежену співвіднесеність із референційною сферою описати конотативну семантику ІЗНО можна лише з позицій певного виокремленого ідеологічного узусу, визначивши ступінь співвідношення цінностей, відображених у мовних одиницях цього узусу, зі світоглядно-ментальною ціннісною картиною лінгвонаціональної спільноти. Що більше точок перетину ідеологічних і національних цінностей, то більше можливостей конотативної оцінки закріпитися узуально. У нашій роботі таким став ревіталізований на початку 90-х років національний ідеологічний узус, у межах якого тематично й хронологічно неоднорідні ІЗНО становлять єдине ЛСП на основі спільного конотативного значення, протиставляючись ІЗНО комуністичного ідеологічного узусу.

2. Конотативна еволюція семантики ІЗНО є перманентним явищем у розвитку будь-якої природної мови й відображає здатність останньої втілювати зміну культурно значущих для суспільства орієнтирів. Але порівняно з процесами ідеологізації, деідеологізації, переідеологізації,

вторинної ідеологізації в конотативній семантиці ІЗНО радянського періоду, що характеризувалися штучним насадженням ідеологічних, виразно зорієнтованих пейоративних і меліоративних конотацій, у мові сучасної української преси вони відбуваються природніше, без “зовнішнього” силового втручання. З цієї причини чітких меж у відзначених процесах немає: та сама номінативна одиниця може зазнавати впливу різних семантичних модифікацій. Тому йдеться про динамічні процеси мови на синхронному зрізі, про зміни в конотативній семантиці ІЗНО, але не завжди про результати. Однак у деяких ІЗНО, що з’явилися внаслідок процесів реідеологізації, переідеологізації (різні радянізми), можна констатувати не виникнення, а дискретне закріплення відповідної емосеми, оскільки асоціативні семи внутрішньої форми конотативного макрокомпонента є не спорадичними, а стереотипізованими під впливом неофіційного дискурсу радянського періоду.

3. Основну частку сучасних кількісно та якісно багатших (порівняно з радянським політичним дискурсом) ІЗНО становлять не власне лексико-семантичні ідеологічні інновації, а ІЗНО, у конотативній семантиці яких відбулися зрушення в напрямку до реідеологізації, переідеологізації та вторинної ідеологізації. Вони є частковим виявом загальних закономірностей розвитку сучасної лексико-семантичної системи української мови, зокрема тенденцій до демократизації, інтелектуалізації, ревіталізації деяких номінацій і їхньої писемної фіксації. Це відобразилося в збагаченні корпусу ІЗНО розмовними, лайливими словами, західноукраїнськими словами, російськими запозиченнями, фоновими словами української культури та культур інших народів.

У пропріальному просторі характерною ознакою останнього десятиліття стала персоніфікація соціально значущих подій і поява ідеологічно забарвлених універбатів, композитів і суфіксальних дериватів, утворених від прізвищ відомих політичних діячів (колишніх і сучасних).

4. Аксіологічні інновації, які з’явилися внаслідок наведених структурно-семантичних змін у конотативному значенні ІЗНО, є здебільшого носіями негативної або енантіосемічної оцінок, що свідчить про неоднозначне ставлення мовців до нових і старих соціальних реалій та закоріненість у суспільній свідомості радянських ідеологічних стереотипів (квасістереотипів, за В.М. Телією). Але якщо в процесах ідеологізації, переідеологізації домінують пейоративні аксіонеологізми, то в процесі реідеологізації – меліоративні, тому що наявність яскраво вираженої національної специфіки визначає здебільшого позитивність оцінки будь-якого явища з боку носія мови. Про це свідчать також метафоричні (у широкому значенні) контексти як вербалізовані стереотипи уявлень й оцінок певних інтраобразів. У силовому полі сучасного політичного дискурсу – це національно специфічні метафори-символи й органістичні метафори. Стереотипи, які на них ґрунтуються, є завжди позитивними.

5. Дослідження конотативної семантики ІЗНО національного ідеологічного узусу засвідчило перспективність вивчення одного з найбільш дифузійних лінгвістичних концептів – *конотації* крізь призму етнолінгвокультурології, лінгвоаксіології та соціолінгвістики. Поєднання постулатів цих лінгвістичних сфер із традиційним підходом до конотативної проблематики – ономасіологічним і семасіологічним аспектами структурної лексичної семантики, по-перше, спростовує думку про малозначущість і другорядність конотації, увиразнюючи її важливість як носія етноспецифічної

інформації в міжкультурній комунікації, по-друге, дало змогу дослідити складну взаємодію лінгвістичних і соціальних чинників у вторинній номінації, схарактеризувати специфіку конотативних процесів пострадянського періоду, класифікувати тематично й хронологічно неоднорідні номінації, виявити їхні парадигматичні, синтагматичні й епідигматичні зв'язки, простежити, як трансформації конотативного макрокомпонента і його складників семантичної структури ІЗНО пов'язані зі змінами лінгвокреативних орієнтирів соціуму.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Перифраза як засіб заперечення новомови (на матеріалі української та російської мов) // Проблеми зіставної семантики: Зб. наук. статей. – К.: КДЛУ, 2001. – Вип. 5. – С. 193-197.
2. Конотативно-ідеологічний потенціал фразеологічних одиниць в тексті // Наука і сучасність: Зб. наук. праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: Логос, 2001. – Т. XXV. – С. 245-252.
3. Лінгвонім *українська мова* як об'єкт оцінки в сучасному політичному дискурсі // Вісник Київського лінгвістичного університету. Сер. Філологія. – К.: КНЛУ, 2002. – Т. 5. – № 2. – С. 13-19.
4. Гра слів як лінгвостилістичний засіб комічної гіперсемантизації ідеологізованих лексико-фразеологічних одиниць // Слов'янський вісник: Зб. наук. праць. Серія “Філологічні науки” Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету. – Рівне: РІСКСУ, 2003. – Вип. 4. – С. 76-82.
5. Склад і семантика ідеологічно маркованих фразеологізмів // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах: Материалы международной научной конференции. – Гомель: ГГУ имени Ф. Скорины, 2001. – С. 207-210.
6. Динамічні процеси у фразеології української мови 90-х років ХХ ст. // *Słowo. Tekst. Czas* – VI. Nowa frazeologia w nowej Europie: Materiały VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej. – Szczecin; Greifswald: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2002. – S. 383-387 (у співавторстві з М.П. Кочерганом).
7. Семантичний процес реідеологізації у мові сучасної української публіцистики // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Дніпропетровськ: ПБК “ЕКОНОМІКА”, 2003. – С. 174-178.
8. Конотативно-оцінний аспект ідеологічно забарвлених онімів // Проблеми сучасної світової літератури та лінгвістики: Тези Всеукраїнської наукової філологічної конференції. – Черкаси: ЧІТІ, 2001. – С. 103-104.
9. Експресивно-оцінна метафора в сучасній українській періодиці (лінгвофілософський аспект) // Мова у слов'янському культурному просторі: Тези доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції. – Умань: Графіка, 2002. – С. 116-117.
10. Російські запозичення в сучасній українській періодиці (прагмалінгвістичний аспект) // Традиція і сучасне в українській культурі: Тези доповідей Міжнародної

науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю Гната Хоткевича. – Харків: НТУ “ХПІ”, 2002. – С. 124-125.

АНОТАЦІЯ

Мінчак Г.Б. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут української мови НАН України, Київ, 2003.

У дисертації пропонується новий комплексний підхід до вивчення конотативної семантики ідеологічно забарвлених номінативних одиниць сучасної української мови пострадянського періоду. Спираючись на теорію мовної номінації, у дослідженні визначено лексико-семантичне поле національного ідеологічного узусу в зіставленні з комуністичним ідеологічним узусом та виявлено структурно-семантичні зміни в конотативному макрокомпоненті ідеологічно забарвлених номінативних одиниць.

Основну увагу в роботі приділено розкриттю специфіки ідеологічно забарвлених номінативних одиниць в ономаціологічному і семасіологічному аспектах з урахуванням головних постулатів лінгвоаксіології, етнолінгвокультурології та соціолінгвістики. Це дало змогу простежити зміни конотативного значення аналізованих номінацій у трьох напрямках – індукування, редукування та субституції і виявити на їх основі п'ять семантико-структурних процесів – ідеологізацію, реідеологізацію, деідеологізацію, переідеологізацію, вторинну ідеологізацію. У межах зазначених процесів класифіковано апелятиви й оніми за таксономічним принципом. Із застосуванням елементів контент-аналізу встановлено перевагу ідеологічно забарвлених номінативних одиниць з негативною чи енантіосемічною оцінкою внаслідок процесів ідеологізації та переідеологізації і з меліоративною – у процесі реідеологізації.

Визначено провідну роль мовних контрастів як засобу увиразнення змін конотативної семантики ідеологічно забарвлених номінативних одиниць в українській пресі 90-х років.

Ключові слова: конотативна семантика, ідеологічно забарвлені номінативні одиниці, конотативний макрокомпонент, соціально-ідеологічна емотивність, національний ідеологічний узус, комуністичний ідеологічний узус, лексико-семантичне поле ідеології.

АННОТАЦИЯ

Минчак Г.Б. Коннотативная семантика современных идеологически окрашенных номинативных единиц (на материале украинской прессы 90-х годов ХХ столетия). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 2003.

В диссертации предлагается новый комплексный подход к изучению коннотативной семантики идеологически окрашенных номинативных единиц современного украинского языка постсоветского периода. Опираясь на теорию языковой номинации, в исследовании определено

лексико-семантическое поле национального идеологического узуса в сопоставлении с коммунистическим идеологическим узусом и выявлены структурно-семантические изменения в коннотативном макрокомпоненте идеологически окрашенных номинативных единиц. Последний состоит из двух микрокомпонентов – собственно семантического элемента и социально-идеологической эмотивности, которая является базовой в структуре лексического значения идеологизированных единиц. Анализ коннотативной семантики идеологически окрашенных номинативных единиц базируется на ином понимании социально-идеологической оценки – не как классового явления, а как воплощения культурной оппозиции “свое” – “чужое”.

Наблюдаются существенные преобразования современного лексико-семантического поля идеологии не только в его маргинальной части, но и в составе ядра, что связано с изменением ценностной картины мира в начале 90-х годов XX столетия. Характерной чертой современных идеологизированных номинаций является их национальная своеобразность.

Основное внимание в работе уделяется раскрытию специфики идеологически окрашенных номинативных единиц в ономазиологическом и семасиологическом аспектах с учетом основных постулатов лингвоаксиологии, этнолингвокультурологии и социолингвистики. Такой подход дал возможность проследить изменения коннотативного значения этих номинаций в трёх направлениях – индуцирования, редуцирования, субституции и выявить на их основе пять семантико-структурных процессов – идеологизацию, реидеологизацию, деидеологизацию, переидеологизацию, вторичную идеологизацию. В работе подчеркивается более естественный характер коннотативного значения современных идеологически окрашенных номинативных единиц по сравнению с процессами идеологизации, деидеологизации, переидеологизации, вторичной идеологизации в коннотативной семантике данных номинативных единиц коммунистического идеологического узуса. Впервые в современной украинской лингвистике зафиксирован новый процесс в коннотативной семантике – реидеологизация, которая обусловлена экстралингвальной ситуацией, советской языковой политикой, а также внутриязыковыми факторами. В частности, этот процесс свидетельствует о способности языка не только продуцировать новое, но и регенерировать моменты, связанные с культурной памятью семантики слова.

В ходе анализа этих процессов выделены три типа коннотативного значения – денотативно-коннотативный, коннотативно-денотативный, собственно коннотативный; установлена степень закрепления коннотативных сем в семантике идеологизированных номинаций (оказиональная – узуальная); классифицированы апеллятивы и онимы по таксономическому принципу; отмечены самые продуктивные способы их образования; указано на большой процент идеологизации абстрактных языковых единиц (как социально или оценочно маркированных номинаций, так и социально-оценочно нейтральных). Заслуживает особого внимания процесс апеллятивизации онимов, образованных от имен или фамилий известных бывших и современных политических деятелей.

С применением элементов контент-анализа установлено преимущество идеологически окрашенных номинативных единиц с негативной или энантиосемической оценкой в процессах идеологизации и переидеологизации и с мелиоративной – в процессе реидеологизации.

Самым ярким средством выражения изменений коннотативной семантики идеологически окрашенных номинативных единиц в прессе 90-х годов XX столетия являются языковые контрасты: логико-семантические и собственно языковые (игра слов). Описаны три типа отношений между идеологически окрашенными номинативными единицами при логико-семантических контрастах – контрастность, конверсия, корреляция и указано на несколько типов игры слов.

Ключевые слова: коннотативная семантика, идеологически окрашенные номинативные единицы, коннотативный макрокомпонент, социально-идеологическая эмотивность, национальный идеологический узус, коммунистический идеологический узус, лексико-семантическое поле идеологии.

RESUME

Minchak H.B. Connotative semantics of the modern ideologically marked nominative units (in Ukrainian press of the 1990s of the XX century). – Manuscript.

Thesis for Candidate Degree in Philology by speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2003.

This dissertation offers a new complex approach to the study of connotative semantics of ideologically marked nominative units in the Ukrainian language of post-Soviet period. On the basis of the theory of language nomination we single out the ideological lexico-semantic field in the national ideological usage comparing to the one in the communist ideological usage. We highlight the structural and semantic changes in the connotative macrocomponent of ideologically marked nominative units.

On the basis of the main postulates of linguoaxiology, sociolinguistics and ethnolinguoculturology this paper investigates the specific features of ideologically marked nominative units in their onomasiological and semasiological aspects. On these grounds we studied the three directions of the main changes of connotative meanings of these nominations – induction, reduction, substitution. We define the main five structural and semantic processes – ideologization, reideologization, the loss of ideological meaning, the change of ideological meaning, the secondary ideologization. Within the framework of these processes appellatives and onyms are classified according to the principle of taxonomy. Using the elements of the analysis of the content we have found out that ideologically marked nominative units with negative and enanthiosemanical estimation have preference due to the processes of ideologization and the change of ideological meaning and those with meliorational estimation have preference due to the processes of reideologization.

It has been found out that language contrasts are the main means of intensification of the changes of connotative semantics of ideologically marked nominative units in Ukrainian press of the 1990s.

Key words: connotative semantics, ideologically marked nominative units, connotative macrocomponent, social and ideological emotivity, national ideological usage, communist ideological usage, lexico-semantic field of ideology.